

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.3.6.

N. Pál József: Nem ellenfél – ellenség!

Takács Tibor: *Büntetőterület. Futball és hatalom a szocialista korszakban*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018. 230. p.

Takács Tibor már az előszóban kijelenti, hogy könyve – a cím, az alcím és a hívogató borító ellenére, teszem hozzá – nem a futball, hanem a magyarországi állambiztonság történetéről szól. Korábbi, hasonló tárgyú kötetébens¹ is megtette ezt, s noha mindkét munka az éppen soros labdarúgó-világbajnokság előtt jelent meg, ezt az olvasófogói esendőséget nem tudom a szerző szemére vetni. Mert mit tehetnénk? A futball, ez a szociológiai, társadalom- és társaslélektani jelenség mindenén túltesz ugyanis, e „nagy történet” históriája – még e játék honi gyarló állapotában is! – bizonytal több olvasóval számolhat, mint a nívós szaktörténeti dolgozatok általában.

Más kérdés, hogy a futballról szóló könyvek nagy hányada képtelen a percértékű, rendre piaci megfontolásból összehirtelenkedett olvasnivalók színvonalát meghaladni, a történelemről való beszédnek meg sosem válhatnak részévé. Érdekes, akár évtizedekre szóló, elsősorban e játék históriájáról beszélő munkák születtek e tárgyban is persze – közülük Dénes Tamás, Sándor Mihály és B. Bába Éva sorozata² mindenképpen kiemelkedik –, az meg különösen örvendetes, hogy egyre több olyan munka lát napvilágot, ami a történetírás figyelmére is érdemes lehet. A szociológus Hadas Miklós³ és Szegedi Péter,⁴ a történész Győri Szabó Róbert⁵ és Zeidler Miklós⁶ könyveit gondolom ilyennek például, s Takács Tibor két kötete – s némely egyéb publikációja – is e sorba illeszkedik.

Gazdaság-, politika-, had- vagy akár divattörténetet lehet írni, ezt nem vitatja senki, de lehet-e sport- (futball-) történetet is úgy, hogy a téma csak egy általánosabb érvényű probléma csatateréje lesz, ám e csatateré vizsgálatára a teljes históriánkról mond el mégis valami fontosat? Meglehet, a játékot önmagáért imádó szurkolót nem ez érdekli igazán (hanem az, miért Czibor volt a jobbszélső 54-ben a vébődöntőn, vagy az, hogy sok térszót ettek-e játékosaink a '86-os, szovjetek elleni 0-6 előtt), ám a szigorúan szaktörténeti kérdésfelvetés még a drukker lelkét is megérintheti, ha érzelmi előfeltevéseit feledve – ami, megszállott rajongó esetében, lehetetlen persze – jól olvasni is megtanul.

E könyv szaktörténeti munka. Az 1945 utáni magyar történelmet kutató Takács Tibor arra kíváncsi, miért, milyen módon került e játék az állambiztonság látóterébe, s miért nem volt képes – lényegében a rendszerváltozásig – leszállni róla, s hogy ami e két szféra közös históriájában megesett, hogy adhat köztörténelmünkhöz is fontos adalékokat. Nem személyeket leleplező buzgalomról van szó, hanem arról, hogy az állambiztonságnak, következésképpen a pártvezetésnek miért volt fontos e népszórakoztató játék aktuális pozíciójával kapcsolatban szinte minden, mit tett és miért, s végül mi a folyamat történelmi tapasztalatának a lényege.

A kötet a – hol így, hol úgy nevezett – állambiztonság brutális, de mosolyogtató pillanatokkal is színezett működéséről mond el fontos mozzanatokat, ám – hogy a szurkolóra is gondoljunk – labdarúgásunk hanyatlástörténetéről is híven vall, a legtöbb „futballszakos” krónikánál biztosan hívebben. Mire gondolok? Arra – bár a szerző ezt nem jelenti ki egyértelműen, de dolgozatai (nem csak e könyv) olvasása abban erősítenek meg engem –, hogy Kádár országában a futballt – hatalmi-politikai megfontolásokból – nem szétverték, hanem egyszerűen „hagyták” lassan szétzúllni. Kádár el is mondta hatalmának elején még – ezt idézi is a történész –, hogy van, ami a sporteredményeknél sokkal fontosabb, ki fogjuk bírni, ha nem leszünk világbajnokok – '54 után három évvel, a vesztes döntőt követő tüntetések tudatában (e rendszerellenesnek is fölfogható megmozdulásról rögvést, a szabadulása után hallhatott!) s a forradalom terhével a vállán mondta így! –, de a „nacionalizmusnak” (ami a fasizmus melegágya volt az ő rövidre zárt észjárása szerint) legális fedezéket a pályákon meg a lelátókon sem fogunk nyújtani.

Figyeljünk csak! Számomra a kötet egyik kulcs gondolata a 123. lapon olvasható, aminek látszólag semmi köze sincs a focihoz. A Politikai Nyomozó Főosztály 1957. február 8-i jelentéséről van szó. „*Céltudatos, operatív és vizsgálati munkát kell folytatni annak érdekében, hogy dokumentumokkal bizonyítsuk az imperialisták tevékenysége és az október 23-án kezdődött ellenforradalom közti szoros összefüggést. Különösen fontos*

bebizonyítani, az október 23-i tüntetés nem ösztönösen robbant ki, hanem azt előzőleg megszervezték.” Ez lett a forradalom leverése után újjászervezett politikai rendőrség legfontosabb feladata tehát: az „ellenforradalom” 1956. december 5-én kanonizált „négy okos” alaptételének gombjához az imperialisták (plusz az ilyen-olyan honi ellenség) szervezte összeesküvés kabátját keresték a szívós koncepciózusság jegyében. Miért voltak a megtorlás éveinek perei koncepciók perek, s miért „máshogy” voltak azok, mint a Rákosi-félék, ennél világosabban aligha lehet elmondani. S bár a szerző a könyv legterjedelmesebb tanulmányában (*Ellenséges térfélen: a Fradi és a Kádár rendszer*) Weidemann Károly 1961–62-es ügye kapcsán idézi a szókimondó szöveget, a textus mélystruktúrája az egész rendszer idején – noha a merítés radikalizmusa a hatvanas évek elejétől-közepétől módosult – változatlanul mutatkozott.

Szegény Weidemann Károly a Ferencváros – e ’45 óta folyvást nacionalistagyanús klub – alelnöke plusz párttitkára volt. 1961 november elején letartóztatták, lakásán ’45 előttről való (nyilas?) újságokat, röplapokat foglaltak le. S mert feljelentéssel fölérő kihallgatási jegyzőkönyvek is beszéltek róla – Újvári Lászlóé például, aki a magyar műugrósport egyetlen Európa-bajnokaként a sporttársadalom kedvelt Pinokkiója lett –, próbálták bizonyítani, hogy az 1959-es, 1960-as FTC–MTK örökrangadók közbeni és utáni verbális és egyéb zavargásokat (antiszemita rigmusok is hangzottak: FTC–Izrael 4:1, éneke a libások stb.) ő szervezte s tán még irányította is. S amikor ez nem ment, azt legalább, hogy a jelenséggel való szembenállás mulasztását követte el, sőt, a „Fradi mindig elnyomják” tétel hangsúlyozásával (ami az ötvenes évekbeli ökölvívómeccseken megesett bekiabálásaival bizonyított) még adta is a lovat az „ellenség” alá. Weidemannt becsukták, a ’63-as amnesztiával szabadult, megjuhászodott ezután, éjjeliőr lett, s haláláig nem volt már gond vele.

Ha vele nem is, a klubbal akadt később is bőven. A csapat az 1962/63-as szezonban bajnok lett – zengett is a kórus némely emlékező szerint: „bajnok lett a Ferencváros, f...a gyerek Kádár János” –, épp a „nagy amnesztiá” utáni hetekben tehát, ám arra, hogy a diadalra való „engedély” felsőbb régióban született, nem került elő bizonyíték. Nem is hiszek ennek létezésében, ám tény, hogy az állambiztonság mind az 1962/63-as, mind az 1964-es (immár tavaszi-őszi idényes) elsőség megünneplését igen szűk körre szabta, a ’64-es győzelmet követő utcai megmozdulást határozottan verte le, s hogy a jelenséget megint csak ’56 újjászervezésének kísérletével kötötte volna össze. (A történetet Takács részletesen megírta, a dolgozat – *Van-e ok a pánikra?* – előző kötetében is olvasható.) Ám a hatalom nem volt vevő az ötletre, a formálódó konszolidációt nem bolygatta, az állambiztonság és a vezetés fáziseltolódásban élt, s ott „fönn” nem Gáspár Sándor 1960 októberében még fennhirdetett elve lett az irányadó.

Gáspárnak – igaz, Vasas-drukkerként, mondom némi malíciával – a budapesti pártbizottság ülésén elmondott beszéde azért is fontos, mert a Fradi-mítosz semlegesítését a csapat „középszerűvé tételével” képzelte el, mivel – tette hozzá – a korábbi, 1950-es módi, a gárda szétszedése nemigen vált be annak idején. Gáspár e mondatával nemcsak a makacsul tagadott – a fradista szívet máig fájdtó – szándékot ismerte el szűk körben, hanem azt is, hogy a klub a „nacionalizmus”, a „fasizmus”, szóval a rettegett ’56 melegágya szerinte továbbra is. Kivált az együttes szurkolótáborra lett gyanús, amiről mindent tudni akartak, mindenáron, ki hova vesz jegyet, s miért csoportosan veszik, ki mit, s főleg kinek a biztatására kiabál, hisz ott – hitük szerint – az „ellenforradalom” tovább élő szellemének kellett megbújnia okvetlenül.

Mert a Kádár-rendszer – amennyiben rendszernek nevezhető – erről szólt lényegében. Csak ’56, a zsigeri félelem kora, az ne jöjjön el, ezért tettek mindent. Ezért volt a terror – hogy félni tanítsák a népet –, majd az erre kúszott, konstruktívnak láttatott, de hazug szövetségi politika („aki nincs ellenünk, az velünk van”), s ezért a szó szerint való „etetés”, amit életszínvonal-politikának hívtak általában. Ebbe aztán az ötvenes években még egyértelműen propagandisztikus céllal forgalmazott futballhoz való új hozzáállás is belefért persze, így míg a belügy itt is az ellenséget kereste szorgalmasan, addig a hatalom – felhasználva a megtudottakat – a saját hasznára igyekezett a jelenséget fordítani.

Mindebből kiviláglik, miként bánt a rendszer a labdarúgással. Szüksége volt rá, de menekült is mindattól, amit a korábbi idő beszéd- és látásmódjában e játék jelentett. Amott a rendszer dicsőségéről harsogott (’54 nyaráig, a vesztes világbajnoki döntőig mindenképpen), emitt a siker kívánásáról, de úgy, hogy abból nemzeti érzés – „nacionalizmus” – ne legyen, ám a lakosság pacifikálásához, megnyugtatóhoz mégis járuljon hozzá az egész. S – ellentétben az ötvenes évekkel – még az elszigeteltségből való kitörés alkalma is legyen, ellenben a disszidálásuktól eszementen tartottak továbbra is. Ez a – minimum – dupla fenekű elképzelés oly tökéletesen működött aztán, hogy nemcsak labdarúgásunk, de az ország morális lezüllesztését is elhozta, időben elnyújtva, de biztosan, miközben a rendre vigyázó állambiztonság egyre fontosabbnak gondolhatta magát.

Távol álljon tőlem, hogy futballunk 1968/69 után látványosabbá lett hanyatlását az állambiztonság számlájára írjam mindenestől – a szerző sem teszi ezt. Ennek okai összetettek, ahogy mondani szokás, s én a hatvanas évektől megváltozott sport- és futballszemléletre való reagálási képesség megcsappanásában látom a lényegét. Mert arra a sport- és futballforradalomra, ami az évtized második felétől – a szervezeti keretek, az orvosi és a

mediális viszonyok meglódlásával – bekövetkezett, az öntudatlan önelégültséggel, ugyanakkor a „csak baj ne legyen” óvatosságával élő kádári társadalom (és futballtársadalom) nem lett képes tudatosan reflektálni már. A főként a hollandokhoz köthető, a megszokotthoz képest sokkal nagyobb fegyelmet, fizikai és egyéb felkészültséget követelő „totális futball” mint a huzat, úgy ment el mellettünk, ha nem szívesen vettük észre, akkor is.

A marseille-i nagy vereség nem véletlenül lett szimbolikussá bennünk, s még az sem talán, hogy a korszak két zsenije – Varga Zoltán a '68. őszi lelépésével, Albert meg a '69. júniusi sérülésével – a honi pályáját (lényegében) ekkor fejezte be. Ők, akiket az állambiztonság különös figyelemre méltatott a kezdetektől, épp, mert példájuk – a nagyon eltérő habitus és szereptudat ellenére – egyként veszélyforrásnak mutatkozhatott. „*Akkor is képes jelentős tömegeket befolyásolni, ha csak feltűnik a pályán, vagy bárhol másutt. Ő szavak nélkül is képes érzelmeket, indulatokat kiváltani az emberekből [...] rendkívüli tehetsége [...] konok elszántsága egyesek szemében szinte jelképpé nőhet*” – ezt Vargáról írta a belügy embere, Albertről meg az Aranylabda '67 végi elnyerése idején nyitottak (új?) dossziét, jelezve azt a tudathasadásos hozzáállást is egyben, ahogy a politika – és a roppant szorgalommal teljesítő állambiztonság – ehhez a játékhoz viszonyult. A politika szándéka – legyen „közmegegyezés”, kiszámíthatóság, a közészer uralmát biztosító, a renitenseket kivető rend – és a szakmai megújulás követelményeitől irtózó honi futballvilág számítása („megtalálom a számításomat”, mondogattuk országszerte) itt összeért. Az a biztonságpolitika, ami (lényegében) mindenről tudott, a bundázásoktól, a kivételezettségektől a kihágásokon – lásd csempészet – át az érdekviszonyok alakulásáig, tudását nem a futball állapotának javítására, hanem kizárólag saját fontosságának bizonygatására – s a hatalom elvárásainak (túl)teljesítésére – használta föl.

A könyv – a rendszer egészére érvényes! – nagyon fontos mondata a 82. lapon áll. Arról szól, hogy a kádári vezetésnek a nemzeti retorikáról le kellett mondania a sportban is, ami – a versengés megspórolhatatlan sajátosságára nézvést – nem egyszerű dolog. Az ok '56 árnya volt, hisz a vezetés önlegitimációja csak a forradalom leverésén – és „ellenforradalom” nyilvánításán – nyugodhatott. Hogy sehol a béketáborban nem üldözték a nacionalistának látott jelenségeket oly hevülettel, mint nálunk, ma már kimondható, s az is, hogy a labdarúgáshoz való hatalmi viszonyt is áthatotta ez. Mivel szovjetellenes szocializmust Kádár elképzelni sem tudhatott (ezt '56. november 2–3-ának élményei a fejébe verték alaposan), nemcsak a két ország válogatottjának mérkőzéseitől tartott módfelett (erről is írt – *Kihagyott helyzetek* – címmel Takács Tibor a korábbi könyvben, a „le kellett feküdnünk” kezdetű össznépi gyanút is megingatva némileg), hanem e játék kiváltotta érzelmeknek a tömegekre való hatásától is általában. A Politikai Bizottság 1957. október 9-i ülésén – amit okkal említ többször a szerző – ki is tért erre, aligha véletlen, hogy a szeptember 23-án megesett budapesti magyar–szovjet után – kikaptunk, el lehet képzelni a szurkolói elkeseredést –, s oda nyilatkozott, hogy inkább most tartóztassanak le nyolcvan embert a Fradi B-közép hangadói közül (mindig őket látták a legveszélyesebbnek), mint hetvenezerre kelljen löni később, ami „nem tréfadolog”.

Kádár meglátásait bele is dolgozták a határozatba aztán. Abból, hogy a katonaságból, a politikából kiszorított „ellenség” a sport – meg a kultúra – területére vonult vissza, nem engedtek, az első titkár említett beszédében egy új „ellenforradalmat” vizionált szinte („*Ezekkel megint úgy találkozunk majd, hogy puska lesz az ő, de remélem, a mi kezünkben is*”) –, s keresték is az ellenséget rendületlenül. A lelátón, az öltözőben, a klubház helyiségeiben, a klubvezetésben, ha kellett, ha nem, s mindenhova – a Népstadion kormánypáholya körüli jegyszédők, a büfések közé is! – megbízható embereket igyekeztek állítani.

A kötet remek esettanulmánya (*Informátor a lelátón*) e látásmód valóságáról és bornírtságáról egyként beszél. Mert ügynök és tartótisztje közt mintha a süketek párbeszéde folyt volna néha. A Csillag fedőnevű informátorból (valódi neve is tudható, de – mivel nem „ismert név” – nem érdekes) csak nem bírt kivessni a szurkoló ugyanis, s meg volt győződve, hogy a lelátó hangulatát, viselkedését a játéktéren történtek, a mérkőzés alakulása befolyásolja elsősorban, ám az állambiztonság embere gyökeresen másképp látta ezt. Ő a nézőtérre – leginkább a Fradi B-középbe – beépült „ellenséges elemek” provokációjának tudta be az egészet, s folyvást a hangulatkeltők személyéről és tetteiről akart hallani. Meg e hangulatkeltők – a későbbi sportriportert, az akkor húszéves és igen magasra nőtt Knézy Jenőt is annak vélték egy ideig – szervezőit, irányítóit is keresték állhatatosan, a klub vezetésében is akár, hisz a megszervezettség ténye nem volt számukra kérdéses, ahogy 1949-ben, 1956-ban sem volt az, s ahogy azt az 1957. február 8-i szöveg is kimondta egyértelműen.

Az állambiztonság mindent politikai szemüvegen át nézett – ez Takács Tibor könyvének egyik legfontosabb tétele! –, mindent, ami a futballban történt (a nézőtérén s olykor a pályán is) politikai tettként – vagy akként is – igyekezett értelmezni. A dolgozatban is említett, 1963. augusztus 11-én, az Országos Sportnapok keretében játszott Ferencváros–Dinamo Moszkva mérkőzésen történt, hogy Orosz Pál (nomen est omen?), a Fradi jobbfedezete és Guszarov a kemény belemenésekkel tarkított meccs hevében egymásnak esett: a játékvezető – jogosan – ki is állította őket. A Népstadion játékoskijárójának sarkát támasztó Kutas István, a nagy hatalmú – mindig, a szovjetek ellen is (!) agresszíven győzni akaró, de keményvonalasan hithű kommunista – sportvezető

ezt szisztegette a leballagó játékos felé: „Orosz, magának vége!” Nagy riadalom kerekedett, az esethez a pártvezetés is hozzászólt, a magyar vétkest a IX. kerületi pártbizottság elé is megidéztek („maga megütött egy szovjet elvtársat” – mondta a bizottság egyik tagja neki), és – noha a banketten már békésen poharaztak Guszarovval – fél évre eltiltották őt. Esztendő múlva a tokiói olimpián egy percet sem kapott – csak az lett bajnok, aki pályára lépett –, s ki tudja, tán a történetek miatt nem lett válogatott soha, noha tudása alapján kijárhatott volna neki.

Ami ott és akkor történt, abban az állambiztonság politikai – s szovjetellenes – cselekedetet látott természetesen, s azt a lelátói reagálásokban is. „Minek jöttetek ide? Húzzatok el!”, hallatszott az emlékezők szerint, s ez az érzékeny fülűeknek a „Ruszkik, haza!” rigmust is fölidézhetette ugyebár. Ráadásul alig fél évvel a „nagy amnesztia” után, a már éppen szárba szökni látszó konszolidáció (és a minapi Fradi-bajnokság) idején! Nem lehetett a csapatról és a labdarúgásról továbbra sem leszállni hát. Nem is tették, s változó intenzitással, hullámmozgásoktól is kísérvé maradt a figyelem, a szovjet–magyar találkozóakra nézvést meg különösen. (Hozzáteszem: a magyar–román mérkőzéseknek is megvolt a maga politikai gyötrelme bizonyára, az ’58 októberében Bukarestben elért viharos győzelmet követően jobbnak is láttuk nem játszani egymás ellen többet, kivéve, ha EB- vagy VB-selejtezőn összesorsolták a két csapatot. De az 1969. májusi – igen közel volt ’68 augusztusa! – magyar–csehszlovák VB-selejtezőt is nagyon forrónak gondolta a „cég”, készült is alaposan, a *Szoros emberfogásban* „Jöttek a csehszlovákok” címmel erről is részletesen olvashattunk.)

Takács úgy mondja, hogy kötetének tónusa kevésbé ironikus, mint a megelőzőé, s a korszakra vonatkozó megalapozottabb állításokhoz is eljutott talán. Így van ez, de megjegyezném, hogy e könyv számomra monografikusabb ívű, mint a korábbi, ha a végső pár rövid rész már lazábban kapcsolódik a megelőzőekhez, akkor is. Látószöge tágabb – immár nemcsak az állambiztonság, hanem a pártvezetés, a konkrét hatalom tevékenységére is figyel a szerző –, dramaturgiája szinte filmszerűen indul, címei rendkívül ötletesek, a fejezeteket jól köti össze, annak meg különösen örvendek, hogy az 1956-ot megelőző idő súllyal kerül ezúttal szóba. Amit a bevezető utáni két részben (*Nagypálya, Zárt kapuk mögött*) meg a *Babérok és tövisek* című, általánosabb érvényű, nagyobb történelmi szakaszt áttekinthető fejezetben olvashatunk, a magyar sport szovjet mintára való átalakításának, illetve e durva história hosszabb távú következményének is fontos adaléka lehet. Kubala László szökéséről (’49. január), a Lóránt Gyula kitervelte csoportos lelépési kísérletről (’49. március), no meg a Szűcs Sándor ügyről (’51. március–június) ennél pontosabb – az állambiztonságra s a történet ideológiai átértelmezésére egyaránt vonatkozó – történelmi rekonstrukcióval pedig nem találkoztam eddig. (Egy elírásra is leltem: Szűcs Sándort, a Budapesti Dózsa törbe csalt és kivégzett válogatott középhátvédjét Lajosként említi a szerző egyszer, az 50. lapon. Hiába, aki nem eléggé koros, ellenben a focit jól ismerve sok-sok név van a fejében, annál az embernél ehhez hasonló tollhiba megesik.)

Amiről szó van, az az állambiztonság hatalomszemléleti, feladattudati álláspontja rögzülésének és működésének az ideje volt, s ennek lényege, ha változott is a szervezeti és hozzáállásmód ’56 után (később meg pláne), a tárgyalt korszakban, 1945–1990 között mindvégig fennmaradt. S még valamit: „*az ironikus olvasat (vagy a morális felháborodás hangja) nem feltétlenül szolgálja a történelmi megismerés folyamatát*” – írja a szerző, amivel azonosulok én, de mit tegyünk – teszem hozzá –, ha a futball az a része életünknek, ahol az érzelmeknek – a csoport- vagy a nemzeti identitásra utaló érzelmeknek – az intenzív jelenvalósága sosem tagadható. A labdarúgás az a „mező” – vagy panoptikumi metafora, ahogy Michel Foucault-ra hivatkozva olvasom az utolsó lapon –, ahol nemcsak „*a felügyelő és fegyelmező hatalom technikáinak és intézményeinek*”, például a titkosrendőrségnek a vizsgálata lesz lehetséges utólag, de ahol még a hithű párttitkár vagy a belügyes ember is képes lett egy-egy mérkőzés hatása alatt – szerepét veszítve – megbokrosodni. (Kivéve Kádár Jánost persze, ő politikailag mindig messzebbre látott!) Takács Tibor, a – nem ismerem őt, de vélhetően – futballrajongó történész azonban a história szakembereként is talpon maradt e „küzdőlemben”. Bizonyította, hogy a sport is értelmes szaktörténelmi terep lehet. Tisztelet és köszönet neki!

Hivatkozott irodalom

Dénes – Sándor – B. Bába, 2016

Dénes Tamás – Sándor Mihály – B. Bába Éva: *A magyar labdarúgás története (1897–2015)* I-IV. Budapest, Alexandra,

Győri Szabó, 2016

Győri Szabó Róbert: *FC Katalónia A Barca és a katalán függetlenség* Budapest, Akadémiai

Hadas, 2003

Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, Helikon.

Szegedi, 2015

Szegedi Péter: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig* Budapest, Akadémiai

Takács, 2014

Takács Tibor: *Szoros emberfogás. Futball és állambiztonság a Kádár-korszakban* Budapest, Jaffa

Zeidler, 2012

Zeidler Miklós: *A labdaháztól a Népstadionig. Sportélet Pesten és Budán a 18–20. században.* Budapest, Kalligram

---

¹ Takács 2014.

² Dénes – Sándor – B. Bába, 2016

³ Hadas, 2003

⁴ Szegedi, 2015

⁵ Győri Szabó, 2016

⁶ Zeidler, 2012